

PUSZTAVÁM 1944. TANÚ(SÁG) – VALLOMÁS – EMLÉKEZET.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 373 oldal.

„...a pusztavámi tömeggyilkosságról nem létezik semmilyen dokumentum vagy másfajta bizonyíték, a nyomozás tanúvallomásokra hagyatkozott, s a jogi bizonyítás szintjén szó állt a szóval, tanú a tanúval szemben.” (263).

1944. október 16-án, a Fejér megyei Pusztavámon több, mint kétszáz munkaszolgálatost, jórészt az ún. jolsvai „orvosszázad” tagjait gyilkolták meg, valószínűleg SS-katonák. A magyar hadsereg VII. zászlóalja, a 107/320-as számú századból és az ún. „orvosszazadból” állt, közel 350 zsidó munkaszolgálatossal. (Korábbi állomáshelye után kapta a nevét Jolsváról a század.) A jórészt magyarországi németek lakta faluba 1944. szeptember végén, október elején kerültek a munkaszolgálatosok, magyar keretlegénységgel. A faluban Romániából menekült, bánáti svábok is meghúzták akkor magukat. 1944. október 15-én érkezett Pusztavámra 100–120 katonával egy légvédelmet kiszolgáló műszaki Wehrmacht alakulat. A Horthy-proklamáció – ugyanezen a napon – ugyan lelkesedést váltott ki a munkaszolgálatosokból, de a Szálasi-puccs és a német alakulat érkezése, valamint a faluban estére elrendelt német őrzőjárat sokakban félelmet keltett. Sokan ezért – főképp a 107/320-as számú század tagjai – elmenekültek ekkor Pusztavámról. Az „orvosszázad” nagy része, talán abban bízva, hogy együtt maradva nagyobb biztonságban vannak, a faluban maradtak. Másnap a munkaszolgálatosokat egy német egység (vagy a faluban lévő Wehrmacht, vagy egy időközben Pusztavámra érkezett SS-kommandó) kivette a magyar irányítás alól, amit a századot irányító magyar tiszték nem akadályoztak meg (vagy nem tudtak megakadályozni). A német katonák délelőtt dolgozni vitték a munkaszolgálatosokat. Ebédidőben visszavitték őket a faluba, majd a falu határába kísérték őket, ahol egy földművelésnél le kellett vetközniük és kisebb csoportonként az SS-katonák az összes jelenlévő zsidó munkaszolgálatost, több mint 210 embert, agyonlőtték. A kivégzés után az SS-ek alhagyták a falut.

Boros Anikó szerint a fentiek a pusztavámi tömeggyilkosság legvalószínűbb lefolyását írják le, a felkutatott tanúvallomások szerint. A bizonytalanságok azonban számosak: pontosan nem derül ki, hogy kik hajtották végre a kivégzést. A tanúságok említenek, ahogy fent is olvastuk, SS-eket, viszont egyes tanúvallomásokban olvashatunk általában „németekről”, de nyilasokról is. Nem tudható pontosan, hogy az SS-kommandó hogyan került 16-ára a faluba. Egyes tanúságok szerint egy falubeli Volksbund vezető hívta őket, mert félelmet keltettek benne a proklamációt kitörő örömmel fogadó munkaszolgálatosok. A falusiak szerepe is tisztázatlan. Egyes vallomások szerint a svábok ellenségesen viselkedtek a zsidókkal, többen azonban a menekülésben segítették őket. Ám lehet, hogy olyanok is voltak közöttük, akik a tömeggyilkosságnál is jelen voltak, nehezen meghatározható szerepben. A magyar keretlegénység szerepe sem ismert pontosan. De ahogyan Boros munkája elején kijelenti, célja nem az, hogy az „*események pozitívista szellemben való*” rekonstrukcióját adja (24). Kutatásának fókuszában azok a források – többnyire tanúvallomások – állnak, melyek a pusztavámi tömeggyilkosság kapcsán keletkeztek, s Magyarország mellett Németországban, Izraelben és az Egyesült Államokban találhatóak. Ezt a több mint kétszáz tanúvallomást vizsgálja, hogy a „*háttérben meg-*

húzódó, a traumatikus eseményt megelőző, azt végigkísérő és követő politikai, illetve szociokulturális folyamatokat” láttassa, hogy „*elemesse az egyén és közösség közötti dialektikus viszonyt*” (21). Ahogyan Boros Anikó is leírja, a tanúság ismeretelméleti recepciója – más orális forrásokhoz hasonlóan – vitatott. De kutatóként semmiképp nem kell lemondanunk ezekről a forrásokról, ha nem tisztán „*tényforrásként*”, hanem „*ismerethordozóként*” tekintjük ezeket, s ekként ezek esendőségét szem előtt tartjuk (78). Ebben a keretben a tanúságok nem csak, sőt ebben az esetben talán nem is elsősorban a megidézett esemény megismerésében fontosak, hanem azért, mert ezeken keresztül a közösségi emlékezet mechanizmusainak egzaktabb, adatokkal nehezen, vagy egyáltalán nem leírható formái ragadhatók meg. Ahogyan Gyáni Gábor írja az orális történeti interjú felhasználhatósága kapcsán:

„a történésznek ily módon kivételes lehetősége adódik rá, hogy ablakot nyisson az egyéni és a kollektív tudat folytonos alakulásának múltbeli folyamataira”.¹

Boros Anikó a tömeggyilkosság történéseinek feltárása során keletkezett tanúvallomásokot négy tanúcsoport alapján elemzi 1. A túlélő zsidó munkaszolgálatosok, 2. a pusztavámiak, 3. a Pusztavámról elűzött magyarországi németek (svábok) és 4. a Pusztavámon állomásozó katonák tanúságait vizsgálja egy, a tanúról, a tanúságról írt elméleti bevezető után. Kiemeli, hogy a tanúság egyrészt párbeszédes struktúra, melyben az interjú készítő (a tanú kihallgatójának) személye, státusza komolyan meghatározza, hogy a válaszadó milyen kérdésekre, és hogyan válaszol. Nem mindegy az sem, hogy a tanúság alanya milyen minőségében van jelen az interakcióban. Ebből a szempontból érdekes példaként említhetjük Termann Lászlót, aki a tömeggyilkosság idején a munkaszolgálatos századok parancsnoka volt, főhadnagyként. Vele kapcsolatban a „*megismételt tanúság*” jelensége is bemutatható. Termant 1947-ben állították bíróság elé azzal a váddal, hogy parancs nélkül adta át a munkaszolgálatosokat a „*németeknek*”, és lebeszélte őket a menekülésről. Termann a vádra először levélben válaszolt, míg a második vallomása már kihallgatási jegyzőkönyvből ismerhető, tehát a levéllel szemben ez interakcióban keletkezett. Ebben a zsidók kényelmes körülmények közti (házaknál történt) elszállásolását nehezményező német tiszt indulatait hangsúlyozta, ezzel is azt erősítve, hogy az agresszív őrnaggyal szemben nem volt választása. Termant (nem csak ezért) felmentették a vádak alól. 1974-ben a frankfurti államügyészség folytatott nyomozást a tömeggyilkosságról. Ekkor Termann László már nem, mint vádlott, hanem mint tanú szerepelt; így fenyegetettsége elmúlt. Ennek tudja be a szerző, hogy az egykori főhadnagy pozitív önabrázolója, mint humanista, jóindulatú ember, már nem része az elbeszélésének, hiszen ezek artikulálása az új, „*nem vádlotti*” szerepében már nem lényegesek számára.

A háború utáni vizsgálatok során és az esemény utóéletében komoly jelenőséget kapott Pusztavám lakosságának német/sváb eredete. Az ország sváb lakosságának jelentős részét 1946 és 1948 között telepítették ki („*űzték el*”, a könyv és saját szóhasználatuk szerint) magyarországi szülőföldjükről, hozzávetőlegesen 166 800 főt (35). Pusztavám német lakosságának jó része is ebben a sorsban osztozott. Többségük a bajorországi Geretsriedben telepedett le. Boros Anikó a különböző időben felvett tanúvallomásokból jól láttatja, hogyan hatott a vallomásokra a változó politikai kontextus, hogyan érvényesült egyre erősebben a hazai politikai közbeszédben a németek elűzését legitimáló kollektív bűnösség elve.² Figyelemre méltó, hogy a tömeggyilkosság 1947-es magyarországi – Székesfehérváron megtartott – tárgyalásai után a település négy, az országból már elmenekült, sváb lakosát mondták ki bűnösnek, háborús bűnök elkövetése miatt, úgy, hogy a valódi elkövetők felderítésére a bíróság nem igazán tö-

1 Gyáni 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 144.

2 A szakirodalom rámutat, hogy egyes 1945 utáni politikai formációk középosztály- és svábellenes retorikájában gyakran a korábbi évek antiszemita toposzait használják cikkíróik. Zima 2019: Zsidó irányzatok megváltozott kollektív tudata a soa után a sajtó tükrében. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar zsidó identitásmenták. II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Budapest, 295–311; itt: 304.

rekedett. (Ám a négy elítéltet sem kérték ki a magyar hatóságok a nyugat-német államtól.) Ez persze nem zárja ki, hogy a falubeli németek közül ne lett volna olyan, aki valamilyen szerepet vállalt a tömeggyilkosságban, de Boros Anikó azt hangsúlyozza, hogy

„a cél nem a pusztavámi tömeggyilkosság elkövetőinek megtorlása volt, hanem azoknak a (társ) tetteseknek a megbüntetése, akik megfeleltek az aktuális politikai diskurzusnak” (138).

A könyv érdekesítő fejezete, amelyben a szerző a Bajorországba került egykori pusztavámi lakosok önreprezentációját tárgyalja („Áldozati narratívák: menekülés és elűzetés a zsidó munkaszolgálatosok lemészárlásával szemben”, 292–304). A „makulátlan múlt” (297) megteremtésének feltétele, hogy a múltat úgy konstruálják, hogy a problémás történeteknek ne legyen tere. Az 1978-ban, Geretsriedben, kiadott *Heimatbuch* kortanú beszámolóí közül az egyik éppen az eseményekben minden valószínűség szerint valóban érintett, egykori pusztavámi Volksbund vezető, Stammler Ferenc írása, aki az 1944. októberi napokat felidézve, 15-éről és 16-áról a következőket jegyzi le közössége és az utókor számára:

„Október 15-én dél körül a magyar rádió hírül adta, hogy Horthy Miklós kormányzót leváltották. (...) Nagy bizonytalanság keletkezett a faluban, mert néhány, velünk németekkel nem szimpatizáló polgár már fenyegetéseket fogalmazott meg. (...) Októbert 16-án, hétfőn, a helyzet megnyugodott, mivel már vasárnap este ismertté vált, hogy új németbarát kormány alakult Szálasi miniszterelnök vezetésével.” (294)

Stammler beszámolójából kimaradt, hogy aznap, mikor a „helyzet megnyugodott”, több mint 200 munkaszolgálatost lőttek agyon a falu utolsó házától pár száz méterre. Az emlékezet ilyetén alakítása után a (konstruált) múlt makulátlan maradt.

Könyve összegzés előtti utolsó fejezetében a szerző a pusztavámi tömeggyilkosság emlékezetével foglalkozik. Kiemeli, hogy nem alakultak ki olyan emlékezetközösségek, melyekben kommunikatív emlékezetként artikulálódtnának a pusztavámi események; erre csak nagyon kevés és erőtlen törekvés történt.³

Boros Anikó munkájának nagy előnye, ami végig érdekesítővé teszi azt, hogy úgy interpretál egy episztemológiailag vitatott recepciójú forráscsoportot, hogy élővé válnak a történetek, még akkor is, ha – vállaltan – nem a pozitivisták történelem-feldolgozás értelmében. Másrészt ezzel egyúttal a társadalmi emlékezet konstruálódásának, mechanizmusainak kiváló leírását is adja.

A könyv eredetileg német olvasók számára készült. Valószínűleg ennek tudható be a – számomra – kissé elnagyolt, nagyléptékű, pár oldalas bevezető a magyarországi németek és a zsidó lakosság történetéről, mely a magyar olvasóközönség számára talán felesleges, hiszen ilyen szűkre szabottan kevés plusz információt nyújt a feldolgozáshoz. Sokat segített volna viszont, ha bővebben mutatja be az események idején – szövege szerint is – a német lakosság körében aktív Volksbundot.⁴ Ez – megítélésem szerint – a fogadott céljához is közelebb vitt volna: bemutatni a „háttérben meghúzódó, a traumatikus eseményt megelőző, azt végigkísérő és követő politikai, illetve szociokulturális folyamatokat” (21). Hiszen az egyéni működést nagyban meghatározhatták a szervezet által közvetített értékek. Érzésem szerint, legalábbis összevetésben más munkákkal,⁵ kissé elnéző a magyarországi német népi szervezettel szemben (írja

3 Ehelyütt mindenképpen meg kell említenünk, hogy Frisch György, a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületének képviselőjében társaival legalábbis kísérletet tett egyfajta múltfeltárára. <https://www.youtube.com/watch?v=O1jfThZJ9dE> (utolsó letöltés: 2024. október 19).

4 Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek (Nép)Szövetsége).

5 dr. Csapody Tamásnak a cservenkai tömeggyilkosságról szóló munkájában, Tilkovszky Loránt munkái nyomán, összefüggésben a cservenkai eseményekkel ilyesféle mondatok olvashatók: „A Volksbundisták és a magyar nyilasok együttműködésének egyik legfontosabb része a zsidóellenes uszítás volt.” Csapody 2014. A cservenkai tömeggyilkosság. Budapest. 108. <https://mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf> Utolsó letöltés: 2024.10.17.

ugyan, hogy a háború folyamán a Harmadik Birodalom „a *Volksbundban* is egyre nagyobb befolyásra tett szert”, 32). Talán azért, mert arról árnyaltabb kép áll a rendelkezésére a németországi szakirodalom feldolgozásán keresztül. Éppen ezért sajnálom, hogy „e *probléma mélyebb elemzése*” nem bírta el munkája kereteit, ahogyan ezt írja is a szerző (32).

Össességében azonban elmondható, hogy kiváló munkát tart kezében az olvasó, ami mellett, hogy nagyszerű elemző munka, egyben a közösségi emlékezést is elősegíti!

Beke Zsolt